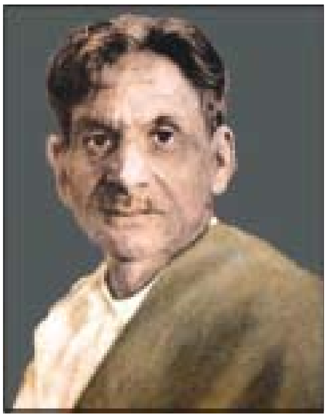
6 ભીખુ

ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી 'ધૂમકેતુ'

જન્મ : ઈ. સ. 1892 મૃત્યુ : ઈ. સ. 1965

ધૂમકેતુનો જન્મ ગોંડલ પાસેના વીરપુર ગામમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રે ધૂમકેતુનું પ્રદાન વિશેષ જાણીતું છે. 'તણખામંડળ'ના ચાર ભાગ ઉપરાંત બીજા વીસ જેટલા વાર્તાસંગ્રહો તેમણે આપ્યા છે. 'પોસ્ટઑફિસ', 'ભૈયાદાદા', 'રજપૂતાણી', 'એક ટૂંકી મુસાફરી', 'જીવનનું પ્રભાત', 'પૃથ્વી અને સ્વર્ગ', 'હૃદયપલટો', 'આત્માનાં આંસુ' વગેરે તેમની પ્રખ્યાત ટૂંકી વાર્તાઓ છે.

ભીખુ ભીખ માગીને પોતાનું તેમજ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરનાર નાનકડો છોકરો છે. તે પાત્રનું આલેખન હૃદયસ્પર્શી બન્યું છે. વહેંચીને ખાવું, પોતે વેઠીને પણ મા-ભાઈભાંડુનો વિશેષ ખ્યાલ રાખવો તેવું વલણ તેનામાં સહજ રીતે લાગણીના સ્વરૂપે વહેતું જોવા મળે છે. ભીખુએ જલેબી પણ ખાધી નહોતી કે દાળિયા પણ ખાધા નહોતા, પરંતુ ભાઈભાંડુને ખાવા મળે એ હેતુથી મા પાસે અસત્ય બોલે છે કે પોતે ધરાઈને ખાધું છે. ભીખુના અંતરની આ અમીરાત, એના દિલની લાગણી એના વર્તનમાં જે રીતે પ્રતિબિંબિત થતી લેખકે બતાવી છે તે સમગ્ર ઘટના સરસ આલેખન પામી છે.

સાંજના સાત થવા આવ્યા હતા, અને ઊંચે ચડેલા મિલના ધુમાડા નીચે ઊતરીને વીજળીની રોશનીને ઝાંખી કરી રહ્યા હતા. મોટર, ગાડી, સાઇકલ અને માણસોના ઠઠારાથી બજાર ભરચક હતું, અકસ્માતથી બચવા માટે હું ફૂટપાથ પર ચાલતો હતો.

'એક કંગાલ પર ઈતની રહમ કરો !'

દર્દથી બોલાયેલા શબ્દોએ પગને આગળ જતાં થંભાવ્યા, પાછા ફરીને જોયું તો હું ત્રણ દરવાજા પાસે ઊભો હતો. ફરી એ જ શબ્દો સંભળાયા. મેં ડોકું જરાક ખેંચ્યું, તો દરવાજા વચ્ચેની સાંકડી કમાનમાં એક અત્યંત કંગાળ સ્ત્રી બેઠી હતી. એટલી વારમાં તો મને રસ્તા વચ્ચે ઊભેલો જોઈને કેટલાક માણસો ધક્કા મારીને આગળ ચાલ્યા ગયા હતા.

એવામાં વચ્ચેના સરિયામ માર્ગ પર એક નાના છોકરાને રસ્તો ઓળંગતાં, મોટરના મોંમાં-મૃત્યુના મુખમાં જતો જોઈ મારી રાડ ફાટી ગઈ ! સહજ જ એ તરફ હું દોડ્યો, પણ તે પહેલાં તો શોફરે અત્યંત ચાલાકીથી છોકરાને ઉગારી લીધો, ને તેની મા આગળ વધીને હાંફળીફાંફળી દોડતી હતી તેના તરફ એક ઠપકાભરી નજર નાખી હૉર્ન વગાડી મોટર આગળ ચલાવી મૂકી. હું

પાછો હઠ્યો, ત્યાં એક જણા સાથે ભટકાયો; ''માફ કરજો માસ્તર'' કહીને એક જણો ભટકાતો ચાલ્યો ગયો; ને એટલામાં તો પેલી કંગાળ સ્ત્રીના એનાએ શબ્દો ત્રીજી વખત સંભળાયા : 'એક કંગાલ પર ઈતની રહમ કરો !'

એ સ્ત્રી બેઠી હતી તે ખૂણામાં અંધારામાં મેં નજર ફેરવી. તેના પગ પાસે ઉઘાડે શરીરે ત્રણ છોકરાં સૂતાં હતાં, ને તેના ખોળામાં એક નાનું બચ્ચું દયામણું મોં રાખીને, આવનાર-જનારની સામે જોયા કરતું હતું. બાઈ અશક્ત હતી ને ગરીબી તેના પર અસહ્ય જુલમ કરી રહી હતી. ઊંડા ખાડા જેવી આંખોમાંથી તેજ પરવારી રહ્યું હતું. પોતે છોકરાં માટે જ જીવનદોરી લંબાવતી હોય એમ તેના મોં પરથી દેખાતું હતું. મારો હાથ એકદમ કોટના ખીસામાં પડ્યો. એ ખીસાએ બે કલાક પહેલાં જ કલદાર રાણીછાપના રૂપિયા સાથે ભદ્રમાંથી શહેર તરફ મુસાફરી કરી હતી, પણ અત્યારે તે ભોઠો પડ્યો. માત્ર ત્રણ પૈસા જ હાથે ચડ્યા ! નવ આના સિનેમાએ ને રોકડા સવા છ આને હૉટલે ઉપાડી લીધા હતા ! 'સાધારણ માણસોના આવા તદ્દન સામાન્ય વિલાસમાંથી પણ ઘણા જણ પોષી શકાય તેમ છે, 'એ પસાર થઈ જતા વિચારની સાથે હાથ ખીસામાંથી બહાર આવ્યો. ત્રણ પૈસા પેલી બાઈના હાથમાં પડ્યા ને પૈસાના ખખડાટથી જાગેલું એક છોકરું મને ફરી સતાવે તે પહેલાં જ હું દૂર થઈ ગયો. પણ અનાયાસે જ છોકરાના શબ્દો કાન પર પડ્યા : ''મા ! કાંઈ ખાવાનું છે ? શું છે લાવ, જોઉં !''

‘‘ખાવાનું તો ભાઈ લાવે ત્યારે... પણ એ ગયો ક્યાં ? ક્યારનો ગયો છે !’

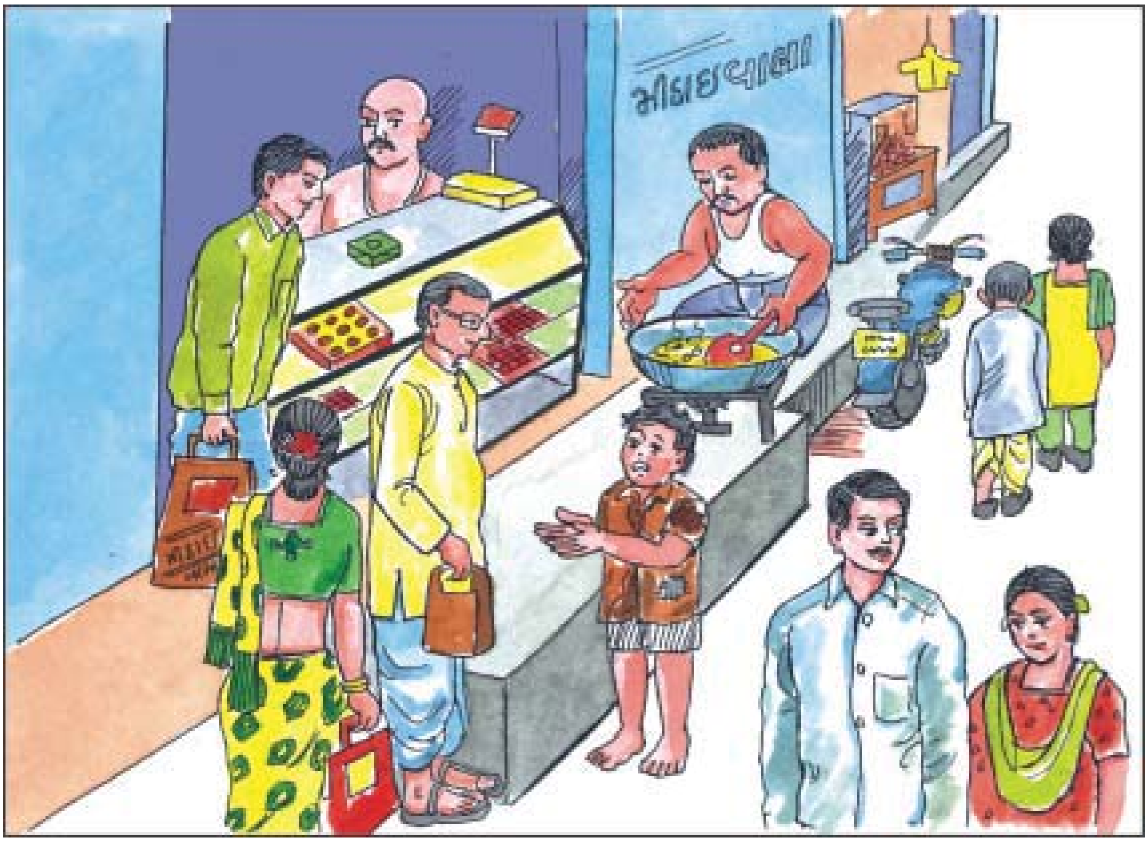
પાછળથી લારીવાળાનો ‘હટો ભાઈ, હટો’નો અવાજ આવતાં હું એક તરફ ખસ્યો, ને શિંગોડાવાળાના એક જ જાતના સ્વરોની વચ્ચે થઈ પગથી પર ચડી ગયો.

ફૂલોની છાબડીઓ પર, નાળિયેર પર, સાબુ પર, ગોળ પર - એમ અનેક પદાર્થો પર ફરતી દૃષ્ટિ સામેના રસ્તા પર મીઠાઈની બે દુકાનો છે તેની આગળ જામેલી લોકોની ઠઠ તરફ ખેંચાઈ. કાંઈક તહેવાર હતો ને બન્ને દુકાનદારોએ રોશની કરી હતી. મારાં પગલાં સહજ તે તરફ વળ્યાં.

દુકાનમાં ગોઠવેલી મીઠાઈને જોવા માટે ઘણાખરા ઊભા હતા. કેટલીક પારસી બાઈઓ મીઠાઈની ખરીદી કરતી હતી; પણ સૌથી દૂર ખૂણામાં, એક નાનો દસ-બાર વર્ષનો છોકરો, અત્યંત તૃષ્ણાથી અનિમેષ દૃષ્ટિએ મીઠાઈના થાળ તરફ - ખાસ કરીને સૌથી આગળ પડેલાં જલેબીનાં ચકચકિત ગૂંચળાંઓ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. અચાનક મેં એને જોયો. ભક્તિભાવથી જાણે એની દૃષ્ટિ ત્યાં ચોંટી રહી હતી.

એના અંગ પર એકે સાજું લૂગડું ન હતું કે એના ચહેરા પર આશા, નિરાશા કે એવા કોઈ જાતના ભાવ ન હતા. હું ધીમેથી ગોળ ચકરાવો ખાઈ પેલા છોકરાની પડખે - પણ જરા દૂર અંધારામાં જઈ ઊભો ને એના પર નજર ઠેરવી. તે શાંત - લીન બનીને જલેબી નીરખી રહ્યો હતો.

એની આ સમાધિથી આકર્ષાયેલા એક જુવાને મારા તરફ જોઈને હાસ્ય કર્યું, પણ મારા તરફથી કશો જવાબ ન મળતાં તે દુકાન તરફ વળ્યો. પાશેર જલેબીનું પડીકું બંધાવ્યું ને તેમાંથી એકાદ કાઢીને ખાતોખાતો પેલા છોકરા પાસેથી પસાર થયો. અરધી આશામાં, અરધી ઘેલછામાં પેલા

છોકરાએ જરાક હથેળી લંબાવી. સુગંધ લઈ શકાય એટલે નજીકથી પડીકાવાળા જુવાન સાથે જલેબીને પસાર થતી જોઈ તેનું મોં પાણીપાણી થઈ ગયું. તે પગના અંગૂઠા પર જરાક ઊભો થયો, નીચો થયો, ફરી શરીર ઊંચક્યું અને તરત જ નીચો થઈ પોતાનો ભોંઠો પડેલો હાથ તેણે પોતાના લઘરવઘર કંગાલ પહેરણમાં છુપાવી દીધો.

પાછળથી મોટરના ભૂંગળાનો અવાજ થયો; આગળથી ‘‘એઈ-આંખ પણ નથી કે શું ?’’ એમ કોઈ પારસી બાનુની સાથે આવેલા પટાવાળાએ ધમકાવ્યો ને પેલા ઊભેલા કોઈએ ‘‘જા-જા-જા. અહીં કેમ ઊભો છે ? તારે શું લેવાનું છે ? તારે શું લેવાનું હોય ?’’ એમ કહી તેને ધિક્કાર્યો. બધા વેગને દાબતો હોય તેમ તે ધીમે, દૃઢ પગલે પાછો હઠ્યો, એકદમ દુકાન પરથી નજર ખેંચી લીધી, ને અત્યંત આર્ત સ્વરે ફિક્કા હાસ્ય સાથે બોલ્યો : ‘‘હા ભાઈ, સાચું ! હું સવારનો ભૂખ્યો છું, પણ મારે ભિખારીને શું લેવાનું હોય ?’’ તેણે જોરથી મૂઠી વાળી, અંદર ખખડેલા પૈસાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાયો. એક પણ દૃષ્ટિ પાછળ ફેંક્યા વગર તે ચાલ્યો ગયો.

આ ભિખારી એક દુકાને ઊભો રહી છ પૈસાના દાળિયા જોખાવતો હતો. અચાનક મને પેલી સ્ત્રીના શબ્દો યાદ આવ્યા. અરે ! કદાચ એ દરવાજાની સાંકડી નેળમાં સડતા કુટુંબનો આ છોકરો સ્તંભ હશે ! કદાચ શું ? એમ જ હશે. સામેની જ દુકાને નીચે બેસીને ધૂળમાં પોતાનું ચીથરું પાથરી તેમાં એ દાળિયા બાંધી રહ્યો હતો. તેણે એક મૂઠી તેમાંથી ભરી; વીજળીના પ્રકાશમાં એ મૂઠીને અધ્ધર જતી મેં જોઈ અને એને ઝડપી લેવા આતુર મોં પહોળું થતું દેખાયું.

મારી નજરે પેલા ભિખારીના મોંને બંધ થઈને નીચે આવતું જોયું. તેનું વદન કરમાઈ ગયું હતું, ને તેણે ભરેલી દાળિયાની મૂઠી એમ ને એમ ચીથરામાં પેસી જતી હતી ! ભૂખનું દુઃખ ગળી જઈને ચીથરું વીંટાળી તે ત્રણ દરવાજા તરફ ચાલ્યો.

અને પેલી સ્ત્રી પાસે જ ગયો. પેલાં છોકરાં એને વળગી જ પડ્યાં, ને સ્ત્રીએ પોતાની ફાટેલ-તૂટેલ ગોદડી પર તેને બેસાડીને પૂછ્યું : ‘‘બેટા ! તેં કાંઈ ખાધું ?’’

મારા અંગે અંગમાંથી ટાઢની ચમકારી પસાર થઈ ગઈ.

‘‘હા, મા !’’ તે શાંતિથી બોલ્યો : ‘‘મેં તો બહુ દાળિયા ખાધા, ખૂબ પાણી પીધું ને પછી આવ્યો.’’

‘‘અત્યાર સુધી ક્યાં રોકાણો’તો. ભાઈ ?’’

‘‘મા ! પેલી જલેબીની દુકાન છે ના, ત્યાં એક શેઠિયે મને જલેબી ખવડાવી !’’

‘‘હેં !’’

‘‘હા, મા.’’

"અમારો ભાગ - અમારો ભાગ," કરતાં છોકરાં કૂદી પડ્યાં. છોકરો શરમિંદો થઈ ગયો. માએ તેની સામે ઠપકાથી ને સંતોષથી જોયા કર્યું.

"બેટા ! એવું હોય તો પોતાના ભાંડરડાંને માટે થોડુંક રાખીએ ! તું તો મોટો, તારાં પાળ્યાં, આ મોટાં થાય તેમ છે. દાળિયા ક્યાંથી કાઢ્યા ?"

"બરફ સાર્યો તેના દસ પૈસા આવ્યા ને ?"

"હાં.... કેટલા પૈસાના દાળિયા લાવ્યો ?"

"છ...છ...છ..." એમ બોલતાં બોલતાં તેણે છેવટે કહી નાખ્યું, "દસ."

આના જીવનને જરાક ટેકો આપ્યો હોય ! બધાને જ ભિખારી ગણી ઘણી વખત આપણે ઉદ્યોગ કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ, પણ આ છોકરાએ ભાંડુ માટે જલેબી જતી કરી, દાળિયા ન ખાધા અને ખોટું બોલ્યો. એને મદદ.....

ઉતાવળથી ખીસામાં ગયેલો હાથ પાછો ફર્યો. ધોબીનો ધોયેલ કોટ આજે જ પહેરેલો હોવાથી સાબરમતીથી થોડીક ઝીણી રેતી જ હાથ સાથે ચોંટી, મેં હૉટેલ ને સિનેમાને આજે બીજી વખત સંભાર્યા !

છેક એમની પાસે સરીને મેં કહ્યું : "છોકરા, તારું નામ ?"

અવિશ્વાસભરી રીતે એ મારી સામે જોઈ રહ્યો. અત્યંત પ્યારથી તેનો હાથ હાથમાં લઈને મેં કહ્યું : "છોકરા, તેં જલેબી ખાધી એ તો મેં જોઈ, દાળિયા ખાધા એ પણ જોયું, પણ તારું નામ તો બોલ !"

પોતાની વાત કળાઈ ગઈ જાણીને તેણે લુચ્ચાઈમાં જરાક મોં મલકાવ્યું ને નીચું જોઈ બોલ્યો : "મારું નામ ભીખુ, સા'બ !"

શબ્દ-સમજૂતી

ઠઠારો સામાને આંજવા કે પ્રભાવિત કરવા માટેનો દેખાવ, **ભપકો** (અહીં) ભીડ **કમાન** ધનુષ્ય જેવા વળાંકવાળી રચના **કંગાલ** ગરીબમાં ગરીબ **રહમ** દયા **સરિયામ** બધા માટેનું જાહેર (અહીં) મુખ **સહજ** સ્વાભાવિક **શોફર** અંગત ઉપયોગમાં આવતો ડ્રાઈવર **ઉગારી લેવું** બચાવી લેવું **હાંફળું-ફાંફળું** ગભરાયેલું, બેબાકળું **દયામણું** દયા ઊપજે એવું **જુલમ** (અહીં) ત્રાસ **જીવનદોરી** આયુષ્યરૂપી દોરી, આવરદા **કલદાર** (અહીં) ચાંદીનો રણકારવાળો સિક્કો **રાણીછાપ** બ્રિટનમાં રાણી વિક્ટોરિયાની છાપવાળો સિક્કો **ભદ્ર** અમદાવાદમાં આવેલા ભદ્રના કિલ્લાનો વિસ્તાર **વિલાસ** (અહીં) મોજમજા **સ્વર** અવાજ **તૃષ્ણા** ઇચ્છા **અનિમેષ** મટકું પણ માર્યા વિના **અનાયાસે** સહજ રીત **લીન** એકધ્યાન **સમાધિ** ઊંડું ધ્યાન **ઘેલછા** ધૂન **લઘરવઘર** ચીંથરેહાલ **બાનુ** સન્નારી, મૅડમ **દૃઢ** મક્કમ

આર્ત સ્વર દુ:ખભર્યો અવાજ **નેળ** (અહીં) સાંકડો રસ્તો **સ્તંભ** થાંભલો (અહીં) આધાર **વદન** ચહેરો, મોઢું **શરમિંદું** ઝંખવાણું **ભાંડરડાં** નાનાં ભાઈ-બહેન **સારવું** એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવું **ઉદ્યોગ** (અહીં) ધંધો-રોજગાર **સંભારવું** યાદ કરવું **કળાવું** દેખાવું

રૂઢિપ્રયોગો

ઉગારી લેવું – બચાવી લેવું **વાત કળાઈ જવી** – સમજઈ જવું **રાડ ફાટી જવી** – ભયથી ચીસ પડાઈ જવી **વદન કરમાઈ જવું** – નિરાશ થઈ જવું

અભ્યાસ

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો ઉત્તર શોધીને તેનો ક્રમ અક્ષર પ્રશ્ન સામેના ☐ માં લખો.

(1) અહીં 'માણસોનો ઠઠારો' એટલે .... ☐

(ક) ધક્કામુક્કી (ખ) ભીડ (ગ) મેળો (ઘ) ઝગમગાટ

(2) 'પગથી પર ચડી ગયો' એટલે હું .... એક જ જાતના સ્વરો વચ્ચે થઈને ☐

(ક) પગેથી ચાલીને ગયો (ખ) ફૂટપાથ પર ગયો

(ગ) રોડ પર ગયો (ઘ) એક પ્રકારના વાહનમાં ગયો

(3) ''ભીખુ'' પાઠમાં, 'આ છોકરો સ્તંભ હશે' શબ્દોનો અર્થ શો છે ? ☐

(ક) નોકરી કરતો (ખ) કુટુંબમાં જવાબદાર

(ગ) કમાતો (ઘ) અડગ

(4) ''ભીખુ'' પાઠની ઘટના કયા શહેરની છે ? ☐

(ક) દિલ્હી (ખ) અમદાવાદ (ગ) ગોંડલ (ઘ) વીરપુર

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક-એક વાક્યમાં આપો.

(1) લેખક અકસ્માતથી બચવા કયાં ચાલતા હતા ?

(2) છોકરાની મા તરફ શૉફરે શા માટે ઠપકાભરી નજર નાખી ?

(3) લેખક સ્ત્રીને ત્રણ પૈસા આપીને શા માટે દૂર જતા રહ્યા ?

(4) છોકરાં એના (ભિખારી) ભાઈને શા માટે વળગી પડ્યાં ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

(1) લેખક કોની વર્તણૂંક બારીકાઈથી જોઈ રહ્યા હતા ? શા માટે ?

(2) ભીખુ દાળિયા ખાતો શા માટે અટકી ગયો ?

(3) લેખકે હૉટલ અને સિનેમાને શા માટે યાદ કર્યાં ?

(4) ભીખુએ લેખક સામે લુચ્ચાઈમાં મોં કેમ મલકાવ્યું ?

(5) ભીખુનાં ભાંડરડાં માટેનો પ્રેમ લેખકને શા માટે ગમ્યો ?

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર લખો.

(1) લેખક ચાલતાં ચાલતાં ક્યાં અટકી ગયા ? ત્યાં તેમણે શું જોયું ?

(2) ભીખુએ જલેબી ખરીદીને શા માટે ખાધી નહિ ?

(3) ભીખુ એની મા પાસે શા માટે ખોટું બોલ્યો ?

(4) કુટુંબનો સ્તંભ કોને કહેવાય ?

(5) 'ભીખુ ભૂખનું દુઃખ ગળી ગયો.' એવું લેખકે કેમ કહ્યું ?

(6) આ વાર્તાનું શીર્ષક તમે શું આપો ? શા માટે ?

2. નીચેનાં વાક્યો કોણ બોલે છે તે લખો.

(1) ખાવાનું તો ભાઈ લાવે ત્યારે...

(2) એક શેઠિયે મને જલેબી ખવડાવી.

(3) મા ! કાંઈ ખાવાનું છે ?

(4) એઈ-આંખ પણ નથી કે શું ?

3. નીચેના દરેક રૂઢિપ્રયોગનો વાક્યપ્રયોગ કરો.

(1) ઉગારી લેવું

(2) વાત કળાઈ જવી

(3) રાડ ફાટી જવી

(4) વદન કરમાઈ જવું

4. સૂચવ્યા મુજબ કરો.

(1) આ પાઠમાં વદન નામનો શબ્દ છે. આ શબ્દમાંના અક્ષરોનો ઉપયોગ કરી બીજા શબ્દો બનાવી શકાય.

જેમ કે - વદ, વન

(2) આ ઉપરાંત બીજા વધુ શબ્દો બનતા હોય તો બનાવો.

(3) આ શબ્દોના અર્થ શબ્દકોશમાંથી મેળવો.

(4) આ શબ્દોના ઉપયોગથી વાક્યો બનાવો.

5. શબ્દ શતરંજ.

આપેલ કોષ્ટકના આડા, ઊભા અને ત્રાંસા ખાનામાંથી નવ તેજસ્વી અને પ્રેરક બાળકોનાં નામ શોધો. દરેકનો ત્રણ-ચાર વાક્યોમાં પરિચય આપો.

અ	જ	કુ	શ	બા	આ
શ	ભિ	ઇ	મૈ	ભુ	રુ
ધ્રુ	દ	મ	દ્ર	ત્રી	ણી
વ	મ	રે	ન્યુ	જુ	કે
ડ	ન	ચિ	કે	તા	લ
ઉ	પ	મ	ન્યુ	તે	વ

પ્રવૃત્તિઓ

- શિક્ષકની મદદથી શાળાના મેદાનમાં યોગ્ય જગ્યાએ ચબૂતરો બનાવો અને પક્ષીઓને દરરોજ ચણ નાખો.
- આ વાર્તા જેવી બીજી એક વાર્તા તમારા વડીલો પાસેથી સાંભળીને પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરો.